

Magyar tanító, 1911-ben

A „boldog békeidők” utolsó évtizedének első évét vizsgálva, azt kutatjuk, hogyan alakult a tanítói szakma összetétele a korábbi néhány évtizedhez képest és milyen fontosabb eseményeket örökítettek meg ebben a szakmatörténetben választott forrásaink. Közvetett módon azt is keressük, hogy vajon ebben az időszakban tapasztalhatók-e már – Romsics Ignác kifejezésével élve – a „boldogtalan békétlenség” jelei is. (Romsics, 2002, 17.) (1)

Abban a történetben, amelyet – szimbolikus értelemben – báró Eötvös József miniszter indított el az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk megalkotásával, azaz a kötelező és általános magyarországi népiskolázás kiépítésének folyamatában, választott évünk, 1911 nem különösebben kiemelkedő csomópont. A közoktatás történetében mindenképpen fontosabb dátumokat jelölnek ki, például az oktatási törvények (ilyenekről a későbbiekben is lesz említés). A tanítóság életében azonban ezek a nagy horde rejű események csak közvetve, a helyi és egyedi meghatározottságokon keresztül érvényesültek, s ennek a történetnek a bemutatásában az egyik évre való fókuszálás épp olyan jogos (vagy éppen jogtalan), mint egy másik évre való összpontosítás.

A tanítóság a számok tükrében

Ha a szakma – és a közoktatásügy egészének – eredményességét a lakosság írástudásának mértékében vizsgáljuk, a folyamatos növekedés szembetűnő. A hat évesnél idősebb népesség körében az írni-olvasni tudók aránya az 1890-es 51 százalékról 1900-ra 59, 1910-re pedig 67 százalékra nőtt. (*Jelentés*, 1901; *Jelentés*, 1911) Az analfabetizmus 1910-es 33 százalékos mértéke ugyanakkor például a Monarchia osztrák felében mért 17 százalékos aránynál és a fejlettebb nyugat- és észak-európai országokban mért 10 százalékos körüli mértéknél jóval magasabb volt, míg a 60–70 százalékos analfabetizmussal jellemezhető dél-európai vagy balkáni országokénál jóval alacsonyabb. (Romsics, 2002, 42.)

Az országon belül e téren mutatkozó különbségek a vizsgált két évtized folyamán meglepően állandónak bizonyultak, amint azt a hét statisztikai régió (és azokon belül az egyes megyék) oktatási adatai mutatják. (*1. táblázat*) Hasonló állandóságot – és megosztottságot – tapasztalunk a nagyvárosok (törvényhatósági jogú városok) adataiban is. (Itt érdemes azt megjegyeznünk, hogy 1910-ben összesen 138 rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú város volt Magyarországon és ezekben élt a népesség egyötöde. (*Kövér*; 1998, 55.) A továbbiakban viszont, a népszámlálási adatok bontása szerint, csak az utóbbiak – azaz a Horvát-Szlávnország nélküli Magyarbirodalom területén lévő 26 törvényhatósági jogú, azaz nagyváros adatait elemezzük külön. Az írástudás mértéke ezekben a nagyvárosokban mindenütt átlagot meghaladó, ám a különbségek is számottevőek. 1910-ben például 6 törvényhatósági jogú városban a 6 éven felüli lakosság legalább 90 százaléka tudott írni-olvasni (Sopron: 95 százalék, Budapest: 93 százalék, Pozsony: 91 százalék, Székesfehérvár, Győr, Komárom: 90 százalék), míg 9 nagyvárosban még 80 százalékot sem ért el az írástudók aránya (Szabadka: 61, Zombor: 65, Kecskemét: 73, Pancsova: 74, Baja, Versec: 77, Kolozsvár, Újvidék: 78, Arad: 79 százalék). A nemzetközi

összehasonlításokból kisejtlő, korábban bemutatott nyugat-kelet és észak-dél különbségek tehát a századelő Magyarországn is szemléletesen megmutatkoztak.

1. táblázat. A 6 éven felüli népességből írni-olvasni tudók aránya, 1890–1910 (%)

Régió (2)	1890		1900		1910		Megyék száma
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	
Duna bal partja	61	8,8	68	7,8	76	6,2	11
Duna jobb partja	71	8,0	77	6,0	82	4,0	11
Duna-Tisza köze	58	6,4	68	4,2	75	3,1	5
Tisza jobb partja	49	14,6	57	13,0	66	10,0	8
Tisza bal partja	43	20,4	49	20,0	56	18,6	8
Tisza-Maros szöge	42	11,0	52	11,3	60	11,1	5
Királyhágón túl	36	15,7	44	16,4	54	16,0	15
Magyarország	51	17,9	59	17,4	67	15,9	63

Forrás: *A Jelentés, 1901 és a Jelentés, 1911 adatai alapján számolva. Az adatokat elektronikusan rögzítettük és SPSS programcsomag segítségével dolgoztuk fel.*

Nemcsak a helyi társadalom tanultságában mutatkozó különbségek tették eltérővé az 1911-ben működő, csaknem 32 000 elemi iskolai tanító munkáját attól függően, hogy az ország melyik részében, milyen településen jutottak álláshoz. A 16 530 elemi mindennapi iskola, ahová 2 293 503 tanköteles, 6–11 éves korú gyermek járt (a mindennapi tankötelessék 89 százaléka) csaknem kétharmadában (pontosabban 62 százalékaiban, azaz 10 289-ban) a tanító egymagában dolgozott. Noha az egy osztálytanítós iskolák száma fokozatosan csökkenőben volt (1900-ban az elemi iskoláknak még 71 százaléka tartozott ebbe a kategóriába), a tipikus iskolának még mindig ez számított. (Megjegyzendő, hogy 1907-es törvényjavaslata benyújtásakor – a törvényről később részletesen is szó lesz – gróf Apponyi Albert kitért a magyar népoktatás eme, nem éppen szerencsésnek minősített jellegzetességére és megjegyezte, hogy amúgy a kisebb népsűrűségű Ausztriában ennél jóval kisebb – 1902-ben 40,2% – volt az egy tanítós iskolák aránya – *NL* (3), 1907, 11. 5.) Tanulóik nemek szerinti összetételét illetően sokkal homogénebbek voltak ezek az iskolák, hiszen a 4–4,5%-ot kitevő fiú- és lányiskolák (730, illetve 752) kivételével, valamennyi vegyes volt. (*Jelentés, 1911, 47–48.*)

A tanítók – mai szóval – „munkaterheit” illetően is jelentős különbségek mutatkoztak ebben az időben, hiszen például az iskoláknak kevesebb, mint két ötöde (pontosan 6 356 iskola) működött a mai fogalmaink szerinti teljes iskolaévben, azaz 9–10 hónapon át, az összes többi ennél kevesebb ideig tartott nyitva. Az iskolák csaknem fele (7 449) 8–9 hónapig dolgozott, ám 17 százalékuk (2 723) még a törvényben előírt 8 havi minimális szorgalmi időt sem tartotta be, igen különböző okokból (ragályos betegség, tanító vagy iskolahelettség hiánya stb.). (*Jelentés, 1911, 50.*) Egy tanító átlagosan 60 nebulóval foglalkozott (ez az arány nem sokat javult 10 év alatt, hiszen 1900-ban is átlagosan 62 tanuló jutott egy tanítóra). Ebben az időben (1911) a németországi népiskolákban valamivel alacsonyabb (55) volt ez az arány. (*Bölling, 1983, 10.*) Az átlagszám persze nagy különbségeket takart: 1911-ben, a hét régióban az egy tanítóra jutó tanulók száma átlagosan 42 és 75 között mozgott. A törvényhatósági jogú városokban az átlag is alacsonyabb volt (51) és a különbségek is más skálán mozogtak (30 és 67 között). A statisztikai régiók közti eltérések e tekintetben is meghatározóak voltak, ha csökkentek is valamelyest 1900 óta. (2. táblázat)

A munkakörülményeket az iskolafenntartó kiléte is befolyásolta. Az iskolák több mint háromnegyede felekezeti iskolaként működött, de a századforduló óta rohamosan nőtt az állami fenntartású intézmények száma és aránya is (erről bővebben lásd *Baska, Nagy, Szabolcs, 2001, 22–29.*) A különböző régiók e tekintetben is igen nagy eltérést mutattak:

2. táblázat. Az egy elemi iskolai tanítóra jutó tanulók száma, 1900, 1910

Régió	1900		1910		Megyék száma
	Átlagos szám	Szórás	Átlagos szám	Szórás	
Duna bal partja	61	6,3	64	6,5	11
Duna jobb partja	66	6,3	66	3,8	11
Duna-Tisza köze	78	11,5	66	6,0	5
Tisza jobb partja	62	6,0	59	5,5	8
Tisza bal partja	66	10,7	63	6,8	8
Tisza-Maros szöge	68	2,9	62	2,0	5
Királyhágón túl	50	5,0	50	4,3	15
Magyarország	62	10,3	60	7,7	63

míg például az ország középső (a fővárost is magába foglaló) régiójában az állami iskolák már az összes elemi iskola egynegyedét tették ki, a Tisza-Maros szögében elhelyezkedő régióban a községi iskolák aránya volt csaknem ekkora. Míg a felekezeti iskolák a középső régióban az összes iskolának csupán alig több mint felét tették ki, a Királyhágón túli megyékben, illetve a Duna jobb partján, azaz a mai Nyugat-Dunántúlon az iskolák több mint négyötödét jelentették. (3. táblázat) A törvényhatósági jogú városok e tekintetben is jellegzetesen különböztek a kisvárosi és falusi, tanyasi Magyarországtól. Körükben a felekezeti iskolák aránya még a felét sem tette ki az összes iskolának (átlagosan az iskolák 47%-a tartozott e fenntartói körbe). A különbségek azonban e városok között nagyobbak, mint a hasonlóságok. Némelyekben ugyanis így is a felekezeti iskolák többsége a jellemző (Újvidék: 100, Zombor: 95, Selmec- és Bélabánya: 92, Pozsony: 80, Miskolc 76, Győr: 75, Sopron: 73 százalék), másutt a községi fenntartásúaké (Kecskemét: 92, Budapest: 79, Székesfehérvár: 64, Pécs: 58 százalék), megint másokban pedig az állami fenntartásúak jelentik a többséget ebben az időben (Pancsova: 86, Szabadka: 83, Szatmárnémeti: 75, Hódmezővásárhely, Szeged: 71–71, Baja: 63 százalék).

3. táblázat. Az elemi iskolák fenntartók szerinti megoszlása, 1910 (%-os arány)

Régió	Állami	Községi	Felekezeti	Egyéb	Összesen
Duna bal partja	6,5	7,3	84,7	1,5	100,0
Duna jobb partja	14,2	4,9	78,7	2,2	100,0
Duna-Tisza köze	24,9	19,0	53,3	2,8	100,0
Tisza jobb partja	17,1	3,5	77,8	1,6	100,0
Tisza bal partja	17,0	4,7	77,0	1,4	100,0
Tisza-Maros szöge	12,9	23,3	61,4	2,4	100,0
Királyhágón túl	4,8	6,0	87,7	1,5	100,0
Magyarország	13,4	8,7	76,0	1,8	100,0

De mit mondanak a statisztikai adatok magukról a tanítókról? Az 1910. évi népszámlálás szerint – amelyben a tanítóság az azt előíró, 1910. évi VIII. t.c.-nek megfelelően, köteles volt számlálóbiztosként közreműködni – a „tulajdonképpen értelmiség” (azaz a közszolgálatban működők és a szabadfoglalkozásúak) száma 1910-ben 469 155 volt, ami a teljes lakosság 2,5 százalékát tette ki. (Népszámlálás, 1910, 161.) Mészáros János számításai szerint ez a kereső népesség 1,7 százalékát jelentette (idézi: Kövér, 1998, 82.), bár a statisztikai besorolások bizonytalanságai miatt teljes megbízhatóságról, különösen több népszámlálási adatainak összevetéséről nemigen beszélhetünk. A 31 795 elemi iskolai tanító és tanítónő tehát az értelmiségben belül 6,8 százalékos arányban képviselte magát. A népszám-

lálás adatait elemezve megállapíthatjuk, hogy minden 10 000 keresőből 43 és minden 100 közszolgálatban dolgozóból 23 elemi iskolai tanítóként működött ebben az időben. A miniszter éves jelentése szerint a működő tanítók között csak elenyésző számban (342) voltak jelen olyanok, akik nem rendelkeztek tanítói oklevéllel. (*Jelentés, 1911, 48.*)

A tanítók között átlagosan 31 százalékban volt képviselve a szebbik nem. Ugyanekkor (1911-ben) a németországi elemi iskolákban 21 százalék volt a tanítónők átlagos aránya. (*Bölling, 1983, 10.*) A hazai iskolákban a tanítónők aránya látványos növekedést mutatott a megelőző két évtizedben: 1890-ben 100 tanítóból még csak 8, 1900-ban pedig csupán 15 volt nő. Alkalmazásukban persze jellegzetes különbségek mutatkoztak a különböző országrészekben, mindhárom vizsgált időszakot tekintve. (*4. táblázat*) A törvényhatósági jogú városok tanítósága még erőteljesebben „elnőiesedett”: 1910-re: átlagosan 47 százalékos arányban voltak jelen a pályán. Nyolc nagyvárosban is többségbe kerültek (Budapest: 59, Nagyvárad: 55, Pozsony, Pancsova: 54, Pécs, Zombor: 53, Újvidék: 52, Szatmárnémeti: 51 százalék) és csak egy városban (Selmecbányán: 23 százalék) nem érte el az arányuk az országos átlagot.

4. táblázat. A tanítónők aránya az elemi iskolai tanítóságon belül, 1890–1910 (%)

Régió	1890		1900		1910		Megyék száma
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	
Duna bal partja	7	3,0	18	6,3	36	5,3	11
Duna jobb partja	6	2,9	14	6,8	30	5,9	11
Duna-Tisza köze	14	2,4	25	3,8	39	3,7	5
Tisza jobb partja	6	2,6	12	3,7	27	2,8	8
Tisza bal partja	7	1,1	11	3,2	28	3,1	8
Tisza-Maros szöge	13	4,0	19	6,1	34	6,1	5
Királyhágón túl	9	3,4	14	5,3	28	6,5	15
Magyarország	8	3,8	15	6,3	31	6,3	63

Forrás: Népszámlálás, 1900a és a Népszámlálás 1911 adatai alapján számolva.

A tanítók hitfelekezet szerinti megoszlását bemutató, 5. táblázatunkban feltüntettük az elemi iskolai tanulók, valamint a teljes népesség vallás szerinti megoszlottságát is. A tanulók aránya két felekezet (a görög katolikusok, illetve a görög keletiek) esetében mutatkozik jelentősen alacsonyabbnak, mint a felekezethez tartozók teljes népességen belüli képviseltsége, ami feltehetőleg az e valláshoz tartozó tanulók kedvezőtlenebb beiskolázási arányának tulajdonítható. Éppen e két felekezet esetében az adott vallású tanítók aránya még a tanulóknál is alacsonyabb. Fordított összefüggés mutatható ki a római katolikus, illetve a református felekezetek esetében, ahol a tanulók a népességen belüli aránynál magasabb arányt képviselnek és a tanítók még ennél is magasabb képviseltséggel vannak jelen az iskolákban.

5. táblázat. Az elemi iskolai tanítók, az elemi iskolai tanulók és a teljes népesség hitfelekezet szerinti megoszlása, 1910 (%)

Vallás	Tanítók*	Tanulók *	A népesség**
Latin és örmény szertartás szerinti katolikus	54,9	54,1	49,3
Görög szert. katolikus	7,1	8,7	11,0
Református	15,2	14,1	12,8
Ágostai hitvallású evangélikus	9,5	8,1	7,2
Görög keleti	7,6	9,7	14,3
Unitárius	0,8	0,4	0,4
Izraelita	4,9	4,7	5,0
Baptista és egyéb		0,1	0,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: **Jelentés, 1911, 49., 54.*; ***Népszámlálás, 1910, 57.*

Jóval nagyobb aránytalanságot tapasztalunk a soknemzetiségű ország tanítóinak anyanyelvi megoszlását illetően, a tanulók, illetve a teljes népesség körében mért adatokhoz képest. (6. táblázat). A magyar anyanyelvű tanítók (és iskolák) számának és arányának növekedése tudatos oktatáspolitikai eredménye: a nemzeti oktatási rendszerek kiépítésének korabeli értelmezését tükrözi. A magyar anyanyelvű tanítók alkalmazásának terjedését valószínűleg felgyorsította a nem állami népiskolák állami felügyeletéről, a tanítók jogviszonyáról és javadalmazásáról, valamint a magyar nyelv kötelező oktatásáról rendelkező (korábban már említett) 1907:XXVI. és XVII. törvénycikk (a Lex Apponyi) elfogadása is, amely az állami támogatás feltételül szabta meg a magyar nyelv tanítását (tehát nem az iskola magyar tannyelvűvé válását!). Erről győzhet meg bennünket a tanítók 1900-as évben mért anyanyelvi megoszlását is bemutató adatsorunk. (6. táblázat) 1910-re a tanítók több mint négyötöde magyar anyanyelvű volt, az iskoláknak pedig csaknem négyötöde magyar tannyelvű. A több mint kétötödnyi (44,2 százaléknyi) nem magyar anyanyelvű tanuló túlnyomó többsége tehát feltehetőleg nem anyanyelvén tanult ebben az időben. A statisztikai adatok alapján, az anyanyelven való tanulási lehetőséget illetően viszonylag kedvezőbb helyzetben a román és a szerb anyanyelvű tanulók voltak. Az okok mögött minden bizonnyal az anyanyelvi és a felekezeti kötődések bonyolultságát kell keresnünk. Mint *Kövér György* elemzése kimutatja, a „nemzetté válás” folyamatában, amelynek fontos szála volt a nemzeti oktatási rendszer kialakulása, a felekezeti kötődés meghatározóbb szerepet játszott, mint a nyelvi, így a vallásukat erősebben őrző görögkeleti románok, görögkeleti szerbek és görög katolikus ruténok körében volt alacsonyabb („jóformán semmilyen”) arányú a nyelvváltás. (*Kövér*, 1998, 149.)

6. táblázat. A magyarországi elemi iskolák, tanulók, tanítók és a teljes lakosság anyanyelv szerinti megoszlása, 1910 (%)

Anyanyelv	Tanítók*	Iskolák*	Tanulók*	Teljes népesség**	Tanítók, 1900***
Magyar	83,2	78,9	55,8	54,4	73,6
Német	3,8	2,6	12,1	10,4	6,6
Tót	1,2	2,5	13,2	10,7	3,6
Román	9,4	13,9	11,8	16,1	12,2
Rutén	0,1	0,4	2,3	2,5	0,8
Horvát	0,1		1,1	1,1	0,3
Szerb	2,3	1,6	2,4	2,5	2,6
Egyéb			1,4	2,3	0,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: *Jelentés, 1911, a ***Népszámlálás, 1900b és a **Népszámlálás, 1910 adatai alapján számolva.

1910-ben Magyarország 63 vármegyéjéből 19-ben (Bars, Esztergom, Nógrád, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Veszprém, Zala, Csongrád, Heves, Jász-Nagykunszolnok, Abauj-Torna, Bereg, Borsod, Ung, Hajdu és Szabolcs vármegyékben), a 26 törvényhatósági jogú városnak pedig a felében (Selmec- és Bélabánya, Pozsony, Pécs, Székesfehérvár, Győr, Komárom, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Kassa, Miskolc, Debrecen, Szatmárnémeti és Marosvásárhely törvényhatósági jogú városokban) csak magyar tannyelvű iskola működött ekkoriban.

A következőkben – alapvető forrásként a Néptanítók Lapjának az 1911-es híradásait követve – azt tekintjük át, mi minden történt a tanítósággal, mi minden érintette őket 1911-ben. Megjegyzendő, hogy forrásunk 1911-es helyzete maga is már tükrözi a „boldog békeidők” bomlását. Hiszen a korábbi, az 1910-es év pénzügyeit jellemző exlex állapot (az ország nem rendelkezett érvényes költségvetéssel) következtében a vallás- és közoktatásügyekért felelős miniszter, gróf *Zichy János* úgy döntött, hogy szünetelteti a minisztérium hivatalos lapjának, a Néptanítók Lapjának a kiadását is. Költségvetés nélkül már korábban is indult év (legutóbb 1899-ben – lásd például *Gilicze, Vigh*, 1988,

301.), ám a lap szüneteltetésére még nem volt példa megalapítása óta. Az állami elemi iskolai tanítói állások kiírásának kötelezettsége miatt ugyan 1910 júniusában a miniszter mégiscsak újra indította azt, ám azzal a megszorítással, hogy abban „csak a hivatalos rendeletek és a tanítókat érdeklő hírek és tanácsok közölhetők”. (*Jelentés*, 1910, 16.) S bár az 1911-es év költségvetési szempontból már biztosabban indulhatott, a lap jellege továbbra sem változott: a korábban megszokott, többnyire névvel is aláírt cikkek, levelek, viták és irodalmias stílusú életképek eltűntek – még a szerkesztő(k) neveit sem közli a lap. A „kor levegőjét” – ha mégoly korlátozott mértékben – mégiscsak érzékeltető írások helyét 1911-ben mindenekelőtt a hivatal híradásai (az új jogszabályok bemutatása, a miniszter köszönetnyilvánításai, kinevezései, pályázatok és egyéb hivatalos közlendők) foglalták el. A „nem hivatalos rész” rövidebb-hosszabb hírei vagy a név nélkül megjelent rövid vezércikkek mögül hiányzik az az „iránytű”, amelyet a korábbi lapszámokban publikáló neves szakférfiak, gyakran személyes meggyőződések és hitvallásaik kinyilatkoztatásával (és maguk után hagyott életművükkel is) hitelesítettek. Talán emiatt is tűnik a kései olvasó számára ellentmondásosabbnak, zaklatottabbnak a tanítóságnak – és magának a népoktatásnak – a helyzete a rövid híradások alapján.

A tanítói státus és a javadalmak. A tanítók nyugtalansága

Bármilyen fontos volt is a tanítók státusának és javadalmazásának központi és egységesítő szabályozása az 1907-es törvénycikkben (ami egyben az egységes, azaz nemzeti oktatási rendszer kiépítésének fontos állomása is volt), ez nem szorította háttérbe a témával kapcsolatos vitákat, nem szüntette meg az ellentmondásokat. Sőt, újakat gerjesztett: az 1911-es év híradásaiban éppen ez szabályozás felülvizsgálataért, az akkori életviszonyokhoz való igazításáért folyó harcokról olvashatunk. A szabályozás ugyanis – a történetben először – egységes (a fenntartótól – és nemtől is! – független) fizetést (legalábbis kezdő fizetést) írt elő a népiskolai tanítóság számára és ezzel a foglalkozást az állami tisztviselői XI. és X. fizetési osztály rangjához emelte. (Kövér György számításai szerint a XI. fizetési fokozatba tartozó elemi iskolai tanítói jövedelem ekkoriban az ipari munkásfizetések átlagának két-háromszorosát jelentette – *Kövér*; 1998, 97.). Ez megnövelte a községi és a hitfelekezeti iskolákban tanítók fizetési biztonságát, vagy legalábbis törvényi garanciát adott rá. (Az egy évtizeddel azelőtti helyzet kiszámíthatatlanságairól lásd *Szabolcs Éva* elemzését az 1901-es álláshirdetésekről – *Baska, Nagy, Szabolcs*, 2001, 46–51.) Az egységesítés ugyanakkor már kialakult érdekviszonyokat is sértett: ezzel a korábban éppen az egységes normát megadó, a különböző fenntartókat orientálni kívánó állami tanítói fizetések viszonylagos értéke csökkent. Nem csodálhatjuk tehát, hogy az 1911-es év szűkszavú híradásai éppen a korábban legkiváltságosabbnak, irigylésre leginkább méltónak tartott két réteg: az állami, valamint a fővárosi tanítók panaszairól, mozgolódásairól tudósítanak a lehangosabban. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, valójában a tanítóság egésze (legalábbis képviselőik) elégedetlenkedett anyagi helyzetével.

A Néptanítók Lapja például rövid híradásban tudósít arról, hogy a magyarországi állami elemi iskolai tanítók országos egyesülete memorandumban foglalta össze az állami tanítóság sérelmeit, amelynek megszerkesztésére 21 tagú bizottságot választottak. (*NL*, 1911, 7., 7–8.) Az eseményeket egyébként követhetjük a Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetségének hivatalos lapja, a vizsgált évben már második évfolyamába lépett Tanító tudósításaiból is (magának a lapnak a léte egyébként a szakma fejlődését, a szakmai érdekképviselet növekvő súlyát is jelzi). De forrong a fővárosi tanítóság is. A Budapesti Tanítótestület 1910. december 10-én rendkívüli közgyűlést tartott, amit 128 tanító kívánságára hívtak össze. A testület *Moussong Géza* elnökletével megtárgyalta azt a memorandumot (előterjesztője: *Simon Lajos* főtítkár), amelyet fizetésrendezésük ügyé-

ben a fővároshoz kívántak benyújtani. (NL, 1911, 1. 6–7.) Ugyanakkor forrásainkból az is kiderül, hogy a fővárosi tanítóóság az országos átlagnál kedvezőbb helyzetben működött. Egy rövid hír számol be például arról, hogy a fővárosi tanítóóság nyugdíjszabályzatának tervezetét a belügyminiszter ugyan jóváhagyólag küldte vissza a fővárosnak, ám arról azt állapította meg, hogy más iskolafőnntartókhoz képest „...az országos törvényekkel szemben nagyon jelentékeny előnyöket biztosít”. (NL, 1911, 1., 8.) Ezeket az előnyöket feltehetőleg kiegyensúlyozta az, hogy a fővárosban a megélhetés valószínűleg sokkal nehezebb is volt akkoriban. Erre utalnak az 1907-es törvénycikknek a fizetési fokozatokra vonatkozó azon rendelkezései, amelyek három lakbérosztályt állapítanak meg, s az elsőbe csupán a főváros, illetve a különleges státussal rendelkező Fiume tartozott. (NL, 1907, 10. 6.) Sőt, e két város (és hozzá még Kolozsvár) állami népiskolai tanítóósága számára a miniszter a törvényjavaslatában még külön (évi 400 korona) működési pótlékot is előírnyozott. (NL, 1907. 11. 12.)

De elégedetlenkedett a tanítóóság több más csoportja is. A miniszter (Zichy János) 1911 tavaszán tartott képviselőházi beszédében ugyan megértően utalt a fizetésrendezéssel kapcsolatos testületi felvetésekre, ám a törvény felülvizsgálatára nem látta elérkezettnek az időt. „A mai viszonyok között mi még intenzív népoktatási politikát nem csinálhatunk, meg kell elégednünk egy extenzív politikával, mert, fájdalom, ma nincs még elegendő népiskolánk. Az országban ma még 2913 község iskolaügye vár elintézésre és még 288 000 iskolába nem járó, törvény szerint be nem iskolázható tanköteles oktatásáról kell gondoskodni.” – érvelt a miniszter. (NL, 1911, 11. 5.) Későbbi híradás szerint, szeptember 27-én a különböző tanítóegyesületek képviselőinek küldöttsége kereste fel a minisztert, az elemi iskolai tanítók anyagi helyzetének rendezése ügyében. A küldöttség tagjai *Alexy Lajos* az evangélikus tanítók, *Ember Károly* és *Giesswein Sándor* a katolikus tanítók, *Havas Pál* az állami tanítók, *Simon Károly* a református tanítók, *Stern Ábrahám* az izraelita tanítók országos egyesületének,

„Kártyába és borba fojtani az elkeseredést; könyv, újság, eszme és szórakozás nélkül egyre inkább elmerülni a helyi intelligencia duhaj mulatságaiba, eredmény nélkül tanítani a dohos levegőjű túlszűfolt tanteremben, gyakran oly nyelven, melyet a nép meg sem ért; érezni a szegény ember bizalmatlanságát, olykor gyűlöletét; ajándékokból és alamizsnákból pótolni a megélhetésre elégtelen fizetést; részvétlenül és elmaradottan morzsolni le a napokat, miközben a világ hatalmasan halad előre csodálatos fejlődési útjain. (...) íme, ez a magyar néptanító sorsa és végzete a legtöbb esetben!”

Moussong Géza a tanítók országos szövetségének elnöke, valamint *Kó-ródi Miklós*, pécsi tanítóképzőintézet tanár voltak. A miniszter meghallgatta előterjesztéseiket és ígéretet tett arra, hogy a szükséges rendezésről számításokat fog végezteni. (NL, 1911, 20. 6.)

A fővárosi tanítók körében ez évben sor került fizetésrendezésre. (NL, 1911, 13. 9.) Ezt nyilván az tette lehetővé, hogy – mint *Mann Miklós* tanulmánya bemutatja – a *Bárczy István* polgármester vezette város a korabeli európai nagyvárosoknál bőkezűbb oktatási költségvetéssel dolgozott, ami „a főváros vezetésének a kultúra, az oktatásügy iránti páratlan áldozatkészségét” tükrözte. (Mann, 2002, 59.) Országosan azonban nem került sor fizetésrendezésre. Meg kell említenünk azt is, hogy ilyen intézkedés szükségességével nem is értett mindenki egyet. *Gróf Tisza István*, országgyűlési képviselő az Országos Munkapárt december 7-i értekeztletén például kifejtette, hogy a tanítóóságnak „a tanítói kar kvalifikációjához képest magasabb kvalifikációjú foglalkozásokhoz (pl. lelkészi) jobban javultak az anyagi viszonyai.” és határozottan követelte, hogy „az izgatató felszólalásoknak ellent kell állni”. (NL, 1911, 24. 2–3.)

A tanítók nyugtalansága azonban nem csillapodott. A Néptanítók Lapja 1911. évi utolsó száma például „zajos tanítógyűlések”-ről tudósít. Az Állami Tanítók Országos Egyesületének december 8-i rendkívüli közgyűlésén – ahol a tudósító szerint főként vidéki tanítók jelentek meg nagy tömegben – éles hangú felszólalások hangzottak el. *Czabán Samu*, tanító (4) Tisza István képviselő említett felszólalását is kritizálta és azt indítványozta (mely indítványát a közgyűlés el is fogadta), hogy „mindaddig, amíg fizetésüket nem javítják, minden társadalmi és kulturális tevékenységből kivonják magukat.” (NL, 1911, 24. 4.) A Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetsége ugyan nem jutott el a részleges sztrájk gondolatáig az ugyanezen a napon a régi országház (a mai Bródy Sándor utcai palota) nagytermében megtartott ülésén, de lehet, hogy ebben csak az idő rövidsége akadályozta meg őket (a határozati javaslatok megszavazására ugyanis már nem futotta az idejükből). A nagyteremből kiszorult tömeg ugyan a Múzeum-kertben szeretne volna folytatni a tanácskozást, ám ezt a rendőrség megakadályozta. (NL, 1911, 24., 4.)

Hogy a tanítók anyagi helyzete volt-e nehezebb, mint akár egy évtizeddel korábban, né tán a szervezetségük fejlődése okozta e megmozdulásokat, vagy már valóban a „boldogtalan békétlenség” lett úrrá rajtuk, ma nehezen ítélnélük meg. A tanítók nyugtalansága mindenesetre, ha nem is meghatározó módon, de átszövi a szűkszavúvá vált minisztériumi lap hasábjait. 1911-ben a Néptanítók Lapja több cikke is foglalkozik a tanítói foglalkozás ezen új vonásaival. A 2. számban megjelent, „A tanító és a nép” című rövid kis írás az állami tanítóság „gyökértelenségében” keresi az okokat. „A mintegy 25 ezernyi férfitanító pedig – nyomva az élet terhetől és izgatva a modern eszméktől – oly világfelfogás felé hajlik, mely az általán földműveléssel foglalkozó és bizonyos tekintetben röghöz kötött magyar nép világnézetével sokban ellenkezik... A férfitanítók közül is sok a városi vagy más országrészből jött... A tanítók világnézetének változását az állami iskolák újabb időben történt gyors szaporodása segítette elő. Felekezeti és községi iskoláknál a nép ritkán választ tanítónak idegenből jött embert; állami iskolákhoz azonban bárhol bárkit ki nevez a miniszter, ha megvan az illetőben az arravalóság (...) Az iskolafenntartó állam úgy az anyagiak, mint a tekintély terén magasabban áll, mint az iskolafenntartó felekezetek. Így keletkezett egy szabadabb felfogású, új világnézet az állami iskolák tanítói között. A kincstár mindig készpénzzel fizet, míg a felekezet természetben is. A felekezeti tanító a használatra átengedett tanítói földeken a néppel együtt – szánt, vet és arat. Mint kántor, együtt van naponként a néppel a templomban, együtt sír vele a temetésen, együtt vigad vele az esküvőn.” A névtelen szerző azonban bizakodva fejezi be cikkét: „Olyan magyar tanító – lett legyen bár a legradikálisabb szocialista gondolkodású is – még nem akadt, aki magyarságát és hazafiságát megtagadta volna.” (NL, 1911, 2. 5–6.)

Az új világfelfogásnak a tanítókra (mint láttuk: a férfitanítókra, sőt azok közül is leginkább a „gyökértelenebb”, azaz szabadabb mozgású és tehetősebb állami iskolai tanítókra) gyakorolt hatását szemlélteti még a lap egy rövid híre, amely „A tanítók és a szabadkőművesek” címmel jelent meg. Az írás *Polónyi Géza* képviselő április eleji országgyűlési felszólalását idézi, melyben szabadkőműves páholyok jelentéseit idézve, a mozgalomnak a tanítóságra gyakorolt hatására hívja fel a figyelmet. Sőt, a polgári radikalizmus gondolkodásmódjával jellemezhető páholyok iránti tanítói érdeklődésből a képviselő messzemenő következtetésig is eljut: „A tanítóság tehát mostanában kétségtelenül a szabad kőművesség ezen részének jelentékeny mértékben szolgálatában áll”. A szerkesztőség ezt a feltételezést – nyilván a minisztérium hivatali mértéktartásának megfelelően – sürgősen, zárójeles megjegyzésben, jónak látja kommentálni. „Ily messzemenő következtetést azonban lehetetlen vonni a fenti tényből.” *Polónyi* képviselő (a Comenius-páholy jelentéséből idézve) egy konkrét együttműködésre is felhívja a figyelmet a tanítók egy köre, valamint e páholy között: „A felekezetnélküli népoktatás ügyét a szabadkőművesség a Magyarországi Tanítók Szabad-Egyesületének és feloszlata után az Új Korszak című lap támogatásával igyekezett elősegíteni. Páholyunk részt vett az egyesü-

let megalakításában, az egyesület pártoló tagja lett, részt vettünk az egyesület feloszlatása ellen tartott nyilvános gyűlésen, hozzájárultunk a gyűlés költségeihez, s az Új Korszak terjesztése céljaira 2500 koronát szavaztunk meg. A felekezetenkívüli népoktatás ügyében szó esett speciálisan a mi páholyunkban Tihanyi Mór dr. testvér előadása nyomán.” (NL, 1911, 9. 5–6.)

A felszólalás rövidre fogott ismertetése és a szerkesztőségi kommentár ugyan igyekszik a felvetést nem túlértékelni, ám a közlés maga – különösképpen a lap korlátozottabb terjedelme ismeretében – mégis súlyt ad annak. A szabadkőművesség támogatását élvező egyesület és lap maga viszont nem érdektelen témánk szempontjából sem. (5) „A közoktatás álamosítását” a fejlécben (is) követelő lap 1910. évi 1. számában ugyanis nagyobb lélegzetű írás jelent meg „A tanító Magyarországon és a Nyugaton” címmel, *Jászi Oszkár*; az első szociológiai folyóirat, a Huszadik Század szerkesztője, polgári radikális közíró tollából.

A szociológus szerző sodró erejű körmondatokban tárja olvasói elé „a nemzet napszámossai”-nak sorsát: „S tényleg, éhbéren, jogfosztottságban és lenézetten él a magyar néptanító. Fizetése olyan, hogy irigységgel tekinthet fel a legszegényebb iparosra, sőt sok helyen az előkelőbb urasági kocsisra is, vélemény szabadságát gúzsba köti az állami, vármegyei vagy felekezeti hatalom; társadalmi tekintély vagy elismerés dolgában pedig az urak lenézése és a nép bizalmatlansága veszi körül. Ki csodálkozhatnék ezen a szomorú állapoton? Élni egy elmaradt sáros-poros faluban analfabéta és bepálinkázott parasztek között, tanítani olykor istállóknak való odukban vagy nyolcvan-száz szegény gyermeket, kik gyakran éhesen vagy a túlmunkától fáradtan, dideregve és álmosan hallgatják hiába való erőlködéseit; a vallásérkölcsei és „hazafias” nevelés középkori rendszere mellett elavult és káros dogmákért elhanyagolni, sőt szántsándékkal háttérbe szorítani az életre hasznos ismereteket; a nép és az urak érdekelletétje eseteiben a hatalmasok pártjára állni, vagy legalább mélyen hallgatni, nehogy vége legyen a fényes állásnak; aláztatosan és ellentmondás nélkül túrni a plébános úr, a szolgabíró úr és a jegyző úr szeszélyeit; házi ünnepeleket rendezni a földesúr tiszteletére és cselédsorban settenkedni a dúsan megrakott asztal körül; korteskedni meggyőződése ellenére a tanfelügyelő úr jelöltje mellett; keservesen viaskodni a megélhetésért, majd a fél-állati sorba beletörődve, kártyába és borba fojtani az elkeseredést; könyv, újság, eszme és szórakozás nélkül egyre inkább elmerülni a helyi intelligencia duhaj multságaiába, eredmény nélkül tanítani a dohos levegőjű túlzásúfolt tanteremben, gyakran oly nyelven, melyet a nép meg sem ért; érezni a szegény ember bizalmatlanságát, olykor gyűlöletét; ajándékokból és alamizsnákból pótolni a megélhetésre elégtelen fizetést; részvétlenül és elmaradottan morzsolni le a napokat, miközben a világ hatalmasan halad előre csodálatos fejlődési útjain. (...) íme, ez a magyar néptanító sorsa és végzete a legtöbb esetben!”

A nagy ívű – és a korábban megismert statisztikai adatok fényében legalábbis helyenként elnagyoltnak ítéhető – helyzetkép bizonyára sok olyan elemet is tartalmaz, amely a korabeli tanítóság, illetve annak kisebb-nagyobb csoportjainak életvitelében fellelhető volt. A szerző azonban nem korlátozza észrevételeit a tanítóság szociológiai jellemzőinek felvillantására, de vitriolos véleményt mond a tanítóság (és a korabeli magyarországi iskola) szakmai teljesítményéről is (azzal vádolja, hogy „elavult és káros dogmák” terjesztésével foglalkozik „az életre hasznos ismeretek” átadása helyett). Az inkább irodalmias, mintsem tudományos leírás éles ellentmondásban áll a dolgozat második részével. „Bezzeg a külföldön” – folytatja ugyanis a szerző elemzését. „Német-, Angol-, Franciaországban, Svájcban és az északi demokráciákban micsoda más a kép! Vagyonos, csinos, jól rendezett falvakban a legszebb épület az iskola. Valóságos kis palota s mellette a tanítók ízléses és egészséges lakóházai. Egy-egy tanítóra nem jut több gyermek, mint amennyi mellett intenzív és egyéniesített oktatás lehetséges. Jól felszerelt laboratóriumok biztosítják a tanítás gyakorlatias jellegét. Nem szavakra és frázisokra tanítanak itt, hanem a termelés fokozására, vagyis mindazokra az elméleti és gyakorlati ismeretekre, melyek ké-

pessé fogják tenni a leendő gazdát és munkást arra, hogy többet, jobb minőségűt és olcsóbban termeljen, termelvényeit helyesen értékesítse és az élet minden egyéb dolgában, legyen az orvos, patika vagy igazságszolgáltatás, közigazgatás vagy törvényhozás, jól és biztosan eligazodjék.” S végül Jászi Oszkár a különbségek okának feltárására is kitér. „Miért ilyen különböző a néptanító sorsa Magyarországon és a Nyugaton? Azért, mert Magyarország a grófok és a papok országa, a művelt Nyugaton ellenben polgári demokrácia van. Nálunk az állam nyúzza a népet a nagybirtokosok érdekében; a külföldön az állam a nép érdekeit szolgálja... A magyar néptanító mindaddig ázsiai rabszolga marad, míg helyzetének tudatára nem ébred és nem szövetkezik a néppel, hogy egyesült erővel rázzák le a klerikális-feudalizmus bűneit.” Ebben van segítségére a lap (mármint az Új Korszak) – véli a szerző. (Jászi, 1910)

A politikai-agitatív írás hangulatában (amely inkább árulkodik szerzőjének a hazai közállapotokkal való elégedetlenségéről, mintsem a magyar tanítói szakma iránti szociológiai érdeklődésről) tetten érhető az a nyugtalanság és mozgolódás, amit vizsgált évünkben a Néptanítók Lapja egy névtelen cikkírója ezzel a címmel írt le: ‚Harc az iskoláért’. Vagyis, mintha erre az időre az iskola (és a tanító személye) sokkal inkább a politikai küzdelmeknek a tárgyává vált volna, mint a még boldogabb és békésebb századelőn volt. „... (E)gyes társadalmi és politikai irányzatok felfogásuk elterjesztése és diadalra juttatása céljából, az iskolát szeretnék szekerük elé fogni. Önkénytelenül lesz tehát kérdésessé előttünk az, hogy akár valamely konzervatív, akár pedig radikális irányzatnak szabad-e az iskola falai közt talajt keresni eszméi terjesztése céljából?” A kérdés költői, ám a cikkíró nem késlekedik a válasszal sem: „A tanító az iskolában sem mint szocialista vagy szociológus, sem mint román vagy tót, sem pedig mint görög keleti vagy kálvinista nem funkcionálhat; a tanító nem a saját szellemét, hanem a különböző tárgyak és ismeretek szellemét olthatja csak be növendékeibe. Arra nézve, hogy a népiskolákban miféle szellem uralkodjék, csak egy és törvényes faktor gyakorolhat befolyást: főfelügyeleti jogánál fogva egyedül a magyar állam az, aki a saját szellemét mindig beviheti az iskolába és meghatározhatja, miféle szellemnek kell ott meghonosodnia. ... Az iskola sem nem fegyver, sem nem vár, hanem temploma a tudásnak és oltára a világosságnak. Vaskeményességű szigorúsággal kell tehát megakasztani minden oly kísérletet, mely szentségtörő kezekkel az iskolán kívül folyó agitációt és forrongást vagy ezek csíráit akarja az iskolába átültetni”.. (NL, 1911, 12. 10–11.)

A „vaskeményességű szigorúság” azonban kevésbé működhetett vizsgált évünkben. A tanító politikai súlyának növekedése, a lelkéért folyó harc feltehetőleg nem független számbeli súlyának gyarodásától sem. Ahogy a lap ‚Új idők’ című írása fogalmaz: „... akié a tanítóság, azé Magyarország. Sőt azé a jövője is. Ha harminckétezer tanító holnap másként tanít az iskolában, mint ma, úgy a jövő nemzedék húsz év múlva másként fog gondolkodni, mint a mai.” „Ezért lépnek porondra a tanítók érdekeiért a budapesti szocialisták; ezért veszik pártfogásukba a tanítóság kívánságait a fővárosi demokraták; ezért támogatják szubvencióval a tanítók legradikálisabb lapját a szabadkőműves páholyok.” (NL, 1911, 9. 3–4.)

A magyar tanítóság statisztikai jellemzőin, külső megítélésén, politikai súlyán túl, most már nézzük, milyen nyomai maradtak vizsgált forrásainkban a szakmai eseményeknek! Kiderül-e valami arról, hogy másként tanított-e a tanító e nyugtalanabb időben, hogy befűjtak-e az „új idők” új szelei a „dohos levegőjű túlzásfolt tanterembe”?

A szakmai élet eseményei

A lap 1911-es szakmai híradásai kiemelt figyelmet szentelnek a Gyermektanulmányi Társaság tevékenységének. Az 1906-ban megalakult társaság (6) többszöri említése a lap – fent említett korlátozott – lehetőségeinek fényében különösen figyelemre méltó. A

konkrét említések mellett (ezekről a későbbiekben szó lesz) látnivaló a (talán a Társaság hatására?) erősödő, alakuló gyermeklélektani szemlélet jelenléte a lapban. A mindig kiemelt jelentőségű éves bevezető írásban (vezércikkben), ami ezúttal 'Újlesztendő' címmel jelent meg a lap első számában, a névtelen szerző például így ír: „A magyar gyermek lelki világa egészen más, mint egy idegen ország gyermekéé: a magyar bölcsőnek nagy álmai vannak.” (NL, 1911, 1. 5.) A lapszámban közölnek egy rövid könyvismertetést *Nádai Pál*: 'Könyv a gyermekről' című munkájáról is. Az ismertetés lelkendező szavai: „Végre beszélt nekünk valaki komolyan a gyermekről magyar nyelven is!” (NL, 1911, 1. 9.) arra utalnak, hogy a gyermek központba helyeződését (mai kifejezéssel: a „gyermekközpontú szemlélet” megjelenését) újként éli át az ismeretlen szerző. (A könyvismertetések szakszerű nyomonkövetése nem volt vállalt célja ennek a munkának, ám arra felfigyelhetünk, hogy a *Kornis Gyula* összeállításában kiadott 'Elemi pszichológiai kísérletek' megjelenéséről is tudósítanak – NL, 1911. 3. 9.)

A lap 7. számában jelentős terjedelmet szentelnek a Társaság és közlönyének, a 'Gyermek'-nek az ismertetésére. „A gyermeknevelés eljövendő új alapja a szeretet melegétől vezérelt gyermektanulmányozás lesz.” – állítja az ismertetés kapcsán a szerző. (NL, 7. 5.) Az írás tudósít a fővárosban, orvosok, pedagógusok és gyógypedagógusok előadásaival megtartott értekezletekről, a Társaság különböző osztályainak (adatgyűjtő, kísérleti) tevékenységeiről, valamint az 1911-es évnek a Társaság életében bekövetkezett nagy eseményéről: a Gyermektanulmányi Múzeum létesítéséről. Bár a Társaságról szóló legtöbb híradás a fővároshoz köthető, rövid hírek jelzik, hogy a Társaság a vidéki Magyarországon – legalább annak nagyvárosaiban (Szeged, Szolnok, Nagyvárad, Pécs, Nagybecskerek) – fiókkörök formájában megjelent. Egy későbbi tudósítás a Társaság tagságát „már majdnem 1000” főre teszi. (NL, 1911. 13. 150.)

Az év egyik nagy eseménye a Gyermektanulmányi Múzeum megnyitása Budapesten (a Mária Valéria utca 12. szám alatt, a Társadalmi Múzeum épületében). Az április 30-i megnyitó előtt és utána is, számos rövidebb hosszabb hír szól erről a lapban. A múzeum szervezői szülők, óvók, tanítók és tanárok segítségére is számítottak a gyűjtemény („a gyermek ösztönyszerű játékkészítményei”) összeállításában. (NL, 1911. 6. 9.) Az avatásról tudósító írásban szó van az előzményekről is – egy 1904-es Gyermekművészeti kiállítástól eredeztetik az intézményt a szervezők – de arról a nemzetközi érdeklődésről is, amely ezt a fontos szakmai eseményt kísérte. (NL, 1911. 11. 4–5.) A múzeum nemcsak „holt tárgyak” gyűjtőhelye, hanem a gyermektanulmányi alapú pedagógiai kísérletek és újítások bemutatásának, sőt szerveződésének a színtere, ösztönzője is, mégpedig elég széles korosztályra vonatkozóan: „a kisdnedvelő-intézetől a középiskola VIII. osztályáig bezárólag”. (NL, 1911. 19. 3–4.) Vezetőjét a lap egy későbbi száma nevezi csak meg: „dr. Weszely Ödön, a székesfővárosi iskolák szakfelügyeletének az elnöke s a módszertan egyetemi magántanára”. (NL, 1911, 16. 189–192.)

A Társaság, de általában a gyermektanulmányi irányzat követői számára az év másik nagy eseménye az I. nemzetközi gyermektanulmányi kongresszus megrendezése augusztus 12–18 között, Brüsszelben, amelyben a magyar szakembereknek úttörő szerepük volt. A 28 ország 700 küldöttével rendezett eseményen 22 magyar gyermeklélektani szakember is részt vett. (NL, 1911, 20. 8–9.) Erről az eseményről egy névvel aláírt tudósítás is megjelent a lapban, *Kováts Lajos* tollából. (NL, 1911, 13. 149–151.) A szerző – nem kis nemzeti büszkeséggel – megállapítja: „...kultúránk ma már igazán lépést tart a legmodernebb törekvésekkel s a mai magyar tanügyet áthatják az új pedagógiai eszmények. Örvendetes, hogy ma már nem egy dologban a legelsők, mondhatnám az úttörők közt lehetünk a világ kutató munkájában. E dicséret szavakat joggal mondhatjuk a magyarországi gyermektanulmányozási törekvésekről is.” A magyar résztvevők között megemlíti *Ranschburg Pál*, *Nagy László*, *Révész Géza*, *Grósz Gyula*, *Dóssainé Révész Margit* és *Lechner Károly* nevét.

Hogy volt-e valamilyen hatása a gyermektanulmányi megközelítés terjedésének a közel 32 ezres létszámú tanítószolgálat életére, mindennapos munkájára, azt a lapok híradásaiból még csak megbecsülni sem tudjuk. Láttuk ugyan, hogy a Társaság taglétszáma a tanítószolgálat kb. 3 százalékának felelt meg, ám gyaníthatjuk, hogy ők maguk a tagság körében igen csekély számban voltak képviselve (ha egyáltalán képviselve voltak).

Hogy a tanítás szelleme igen sokféle lehetett, azt két apró, témánkhoz talán kapcsolódó híradás önkényes kiemelésével illusztrálhatjuk talán. Az egyik a Budapesti Tanítótestület Elemi Iskolai Körének március 2-i üléséről tudósít, amelyen az előadók, s majd szavazás után a résztvevők is, felléptek „a testi fenyíték” ellen. „... a fővárosi modern tanítószolgálat nem kíván bortal a gyermekek közé lépni, hogy tekintélyét fenntartsa, hanem kizárólag szeretetteljes bánásmóddal akar célt elérni.” – összegzi az eseményeket a szerző. (NL, 1911. 6. 9–10.) A tudósítás arról tanúskodik, hogy a fővárosi tanítók (vagy legalább azok egy köre) osztotta a gyermek szeretetteljes megközelítését középpontba állító új szemléletet.

Más világról, más szellemiségről tudósít az a kishír, amely Fr. W. Förster zürichi egyetemi tanárnak a budapesti Újváros háza közgyűlési termében május 5-én, „Modern pedagógia és keresztény pedagógia” címmel tartott előadásáról számol be. Az előadást Prohászka Ottokár, székesfehérvári püspök vezette be, s erről a tudósító ezt írja: „A modern pedagógia, nézete szerint, átalakulási korszak küszöbén áll, az irányzatok közül ma még egy sem hatolt keresztül diadalmasan. Meggyőződése szerint azonban a vallás erkölcsi alapokra helyezett pedagógia, amely az élet követelményeivel is számol, fog végül is győzedelmeskedni.” Magából az előadásból pedig a következőket emeli ki: „A pedagógiát az ú.n. amerikai nevelési mód kezdi megrontani, amelynek az a veleje, hogy a tanító ereszkedjék le növendékei szellemi világához, holott az előadó szerint a növendékeknek kell a tanítóhoz fölemelkedniük.” Az előadás fő tanulságát a következőkben összegzi: „Ma jellemtelemm tesz a modern pedagógia, gyenge karaktereket nevel, anyagi érdekek szolgálatára rendezi be növendékeit. Örök, rendíthetetlen igazságok

„Az új tantervben figyelembe vannak véve az újabbkori pedagógiai vívmányoknak összes eredményei: nevezetesen a cselekedtető oktatás, a gyermeklélektan, a pszichofizikai laboratóriumok, a szülőj-d-oktatás, a gazdasági oktatás és ami a tanítóképző-intézetek eddigi tantervében nem foglalt helyet, de a leendő tanítógeneráció szempontjából rendkívül nagyfontosságú dolog, beillesztette a miniszter a nemzetgazdaságtani oktatás keretébe – oly mértékben, amennyire azt ezen intézeteknek a természete megbírja – a szociológia oktatást is.”

létezéséről kell meggyőzni a helyes pedagógiának az ifjúságot, erre pedig szó szerint egyedül a keresztény oktatási mód képes nevelni.” (NL, 1911. 10. 5.) Azt persze ismét csak nem tudhatjuk, hogy az „átlagos”, a „tipikus” magyar tanító ebben a dilemmában milyen álláspontra helyezkedett, s hogy egyáltalán „a modern” és „a keresztény” pedagógia vonzáskörében mozgott-e mindennapi tevékenysége.

Az 1911-es év szakmai hírei között felfigyelhetünk több olyan tudósításra, amelynek témája a gyakorlatias oktatás, azaz a Jászi Oszkár által felvetett „életre hasznos ismeretek”. Már az első számban „Érdekes előadás” címen hírt adnak a Társadalomtudományi Társaság egy előző év végi üléséről, ahol az előadó – Balassa József – a korábban ismertetett szociológusi gondolatokhoz hasonlókat vetett fel „Nevelés a társadalom számára; a jövő iskolája” című előadásában. Az akkori magyar iskola hibáit ostorozva kifejti: „Egy olyan iskola legyen a jövő ideálja, amelyben nem a megtanult anyag a fő, hanem amely kellelmes, élvezet nyújtó előkészület az egyén jövő munkájára a küzdő társadalomban.” (NL, 1911. 1. 9.) Bár a – mai kifejezéssel – munkaerő-piacra felkészítő iskola eszméje

(amely ráadásul „élvezetes” is legyen) nem a pedagógiai szakmai körökben, hanem a társadalmat kritikus szemmel vizsgáló társadalomtudományi gondolkodók társaságában fogalmazódott meg, a lap egyéb tudósításai arról győznek meg, hogy a pedagógiai szakmát sem kerülték el ezek az eszmék. A főváros tanügyi osztályának éves jelentését bemutató írás például leszögezi: „A tanügyi osztály, a nyugati államok modern pedagógiai szellemét követve, elsősorban a gyakorlati oktatásra helyezi a fősúlyt.” (NL, 1911. 14. 4.)

Mielőtt úgy tűnne, hogy a „nyugati államok modern pedagógiai szelleme” valójában csupán a fővárosi – s mint láttuk, az országos „átlag”-nál kedvezőbb anyagi támogatás mellett működő – tanügyben hódított, érdemes leszögezni, hogy a gyakorlatias oktatás súlyát és gyakori megjelenését a vizsgált évfolyam írásaiban igazából az adja meg, hogy sok tudósítás, hír és cikk foglalkozik az év nagy szakmai eseményével: az állami tanítóképzés új tantervével. Ezt a lelkes tudósító így mutatja be: „Az új tantervben figyelembe vannak véve az újabbkori pedagógiai vívmányoknak összes eredményei: nevezetesen a cselekedtető oktatás, a gyermeklélektan, a pszichofizikai laboratóriumok, a szülőj-d-oktatás, a gazdasági oktatás és ami a tanítóképző-intézetek eddigi tantervében nem foglalt helyet, de a leendő tanítógeneráció szempontjából rendkívül nagyfontosságú dolog, beillesztette a miniszter a nemzetgazdaságtani oktatás keretébe – oly mértékben, amennyire azt ezen intézeteknek a természete megbírja – a szociológia oktatást is.” (NL, 1911, 15. 14–15.) Az új tanterv az 1911/12-es iskolai évben lépett életbe az állami tanító- és tanítóképző intézetek (7) összes évfolyamában, s a legfőbb célja – a miniszter éves jelentése szerint – „...a tanítóképzésnek gyakorlati szakirányba való terelése”. (Jelentés, 1911, 22.) Bár aligha találánk olyan évet a huszadik század folyamán, ahol a tanítóképzés (tanárképzés, pedagógusképzés) gyakorlatiasabbá tételének feladata, célja, szükségessége ne fogalmazódna meg a szakmai vitákban (az 1901-es évben a Néptanítók Lapja hasábjain zajló vitának is ez volt az egyik központi témája – bővebben lásd *Baska, Nagy, Szabolcs* 2001), 1911-ben az új tanítóképző intézeti tanterv komoly változásokat is hozott ezen a területen.

A minisztérium hivatalos álláspontját képviselő Jelentés szerint a legnagyobb változás a rajz, az egészségtan és a német nyelvtan területén következett be. Az előbbi területen a változás azt célozza, hogy „a tanító a rajzolás helyes tanítása mellett képes legyen a többi tárgyak tanításában is magyarázatait rajzokkal is kiegészíteni.” (Jelentés, 1911, 22.), ami – ha helyesen értelmezzük a szándékot – a szemléltető oktatás elterjesztésének eszköze lehetett (talán az órák élvezetesebbé tételének reményében?). Az egészségtan új tantárgyként került be a tantervbe, amit a korabeli közegészségügyi viszonyokkal indokolnak a szerzők. Az új tantárgy tananyaga „kiterjed az egészséges élet feltételeinek, a betegségeknek és a betegápolásnak, valamint a fertőző betegségeknek, úgyszintén az első segítségnyújtásnak és a közegészségügy általános követelményeinek ismertetésére is”. (Jelentés, 1911, 22.) A német nyelvtan megreformálására pedig „a direkt módszer eddigi csekély sikere miatt” került sor. De gyakorlatiasabbá vált „a természeti tárgyak” tanítása is, különösképpen erősödött azok biológiai jellege. Új tárgyként jelent meg a nemzetgazdaságtan is, amely „utat nyitott szociális ismereteknek is a tanító- és tanítónőképzőintézeti tanítás és nevelés rendjébe, kapcsolatba hozva azokat a népiskolai tanító társadalmi hivatásával”. (Jelentés, 1911, 23.)

Újdonság volt a szülőj-d-oktatás (8) megjelenése a tanítóképző intézeti tantervben. A népiskolai tantervekben korábban bevezetett tantárgyra most először kezdték el szisztematikusan felkészíteni a képzőintézeti növendékeket. A gyakorlati jellegű, a korabeli pedagógiai sajtóban gyakran pozitív példaként megjelenő, skandináv országokban született tantárgy egyik lelkes magyarországi apostola, a filozofikus műveltségű pedagógus, *Guttenberg Pál* egy, a szülőj-döt egy népszerű hetilapban bemutató írásában a fent idézett társadalomtudományi szakemberek vélekedéseivel meglehetősen összhangzóan, nem egyszerűen egy új tantárgyat lát, hanem a jövőendő népnevelés szellemiségét, amely felvált-

hatja, vagy legalábbis „megsápasztja a német néven ránk szakadt, különben is széllel bélelt ideát: az általános műveltséget”. (*Guttenberg*, 1905) A cselekedtető oktatás hívének gondolatai korának – mai szóval: ismeretközpontú – népiskolájával kapcsolatban, a nyelv archaikusabb jellegétől eltekintve, ma is meglehetősen időszerűnek tűnnek. „Az általános műveltség értéke elvithatatlan minden életkörülmények között, csak az ismeretek kásahegye ne volna olyan szertelen és ha csak egy szemernyi volna bennük olyan, amit az a sok ártatlan lélek a maga élményeinek, a maga tapasztalatának mondhatna, de tisztára csupa kész gondolat az, amivel tömik, amin nincs mit okoskodni többé, hanem néminemű kérődzés után azon módon el kell azt mind raktározni az emlékezet lomtárába. Hogy mi marad meg belőle, arról próbáljon a lelkiismeretes olvasó önmagánál leltárt csinálni” – írja a szerző.

S ha már felfigyeltünk a gyakorlatiasabbá váló tanítóképzésről szóló 1911-es híradásokra, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a Néptanítók Lapja meglehetősen nagy teret szentel a tanítók továbbképzésével kapcsolatos eseményeknek is. Ismertetik például azt a miniszteri körrendeletet, amely az állami tanítóintézetek továbbképző tanfolyamairól rendelkezik, melyeken pályázatok útján vehettek részt az érdeklődők (*NL*, 1911. 5. 1–2.) és több híradás szól a fővárosi tanítók továbbképzéséről is. Egyikükből például kiderül, hogy idegen nyelvtanulás lehetőségét kínálják azért, „hogy a tanítók idegen nyelveket tanulhassanak s így reájuk nézve a külföldi irodalom is hozzáférhetővé válik.” (*NL*, 1911, 18. 8.)

S ha megint csak olyan érzésünk támadna, hogy a tanítótság egy szűkebb köréhez (az állami, illetve a fővárosi tanítókhöz) kanyarodtunk vissza, az 1911-es lap híradásai között említsük meg utolsóként azt a témát, amelyik szinte minden lapszámban megjelent és ami feltehetőleg a szakma szélesebb körei számára sem volt idegen: az egyesületi és társas étellel foglalkozó írásokat. A téma gyakori előfordulását az is magyarázza, hogy – a korábbi lapszámokhoz hasonló módon – „Egyesületi élet” címen külön rovat foglalkozott vele. A tanítótság szakmai életének rendszeres szervezése, az egyesületek alakítása ugyan nem teljesen „alulról”, „spontán” alakuló eseménysorozat, hanem része annak az eötvösi nagy konstrukciónak, amely a népiskolai törvény körül bontakozott ki (s amelyben a szakma társas életének szervezése/szerveződése kiemelt szerephez jutott), az e téren zajló változásokban azonban a szakma „önmozgásai”, fejlődése is megjelent. Az 1911-es lapszám írásainak egy része a korábban tárgyalt témánkkal, a tanítók nyugtalanságával, fizetésrendezésükkel és egyéb „sérelemeikkel” kapcsolatos mozgólódásukkal kapcsolatos. (Lásd például *NL* 1911, 1. 6–7.; 3. 4–5.; 7. 7–8.) Más része a szintén korábban tárgyalt, az 1911-es évben kiemelkedő tevékenységet folytató szakmai szerveződéshez, a Magyar Gyermektanulmányi Társasághoz és fiókköreihez fűződik. (Lásd például *NL* 1911, 7. 5.; 9. 4.) Ezeken túl, valamint az egyes megyei vagy felekezeti tanítóegyesületek életéről beszámoló rutin hírek mellett is marad azonban olyan területe az egyesületi élet híradásainak, amiről érdemes kicsit részletesebben beszélnünk.

Ilyen például az önszegélyezés témája. Az érdekvédelmi munkának ugyanis a kezdetektől fogva nemcsak a harcos, szakszervezeti típusú formája volt a jellemző a magyar tanítótság szerveződésére, hanem az önszegélyezés eszméjén alapuló megoldások keresése (sőt, talán időrendben ez utóbbi fejlődött ki korábban). Így az 1911-es híradásokban is szó esik a tanítótság önszegély-alapjáról, az Eötvös Alapról (bővebben lásd *Baska, Nagy, Szabolcs*, 2001), ez alkalommal az elnökválasztás aktuális feladata kapcsán. A szüksézávú tudósítás arról szól (s ezzel hogy, hogy nem, újra visszakerültünk a fővárosi közoktatás ügyéhez), hogy *Bárczy István* jelölése is szóba került, s ő ettől nem is zárkózott el. (*NL*, 1911, 12. 8–9.) De új – ma úgy mondanánk – jóléti intézmény átadására is sor került: az Országos Izraelita Tanítóegyesület július 2-án Keszthelyen felavatta a Tanítók üdülőházát. (*NL*, 1911. 14. 5.)

A másik téma, amiről az egyesületi élet kapcsán érdemes szót ejtenünk, az, hogy a nagy, korábban ismert szerveződések mellett (mint például a Magyarországi Tanítók Országos Szövetsége, a Budapesti Tanítótestület, az Állami Tanítók Országos Egyesülete vagy a Tanítóképző-intézeti Tanárok Országos Egyesülete) számos új szerveződésről is szólnak a híradások. A Gazdasági Szaktanítók Országos Egyesületének közgyűléséről, az Országos Szabadoktatási Tanács szervezeti szabályzatáról vagy az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) ünnepi közgyűléséről szóló hírek közvetve arról is tudósítanak, hogy a tanítói szakma tovább erősödik, differenciálódik: önálló érdekekkel, programokkal és tevékenységekkel rendelkező új szervezetei jelennek meg a szakmai közélet színterein. (NL 1911, 6. 10.; 15. 7–9.; 18. 6.)

Összegzés

Nem tudni, hogy a fenti leírásból egy 1911-ben működő tanító (vagy tanítónő) ráismerne-e arra a világra, amiben élt. Vajon hányan hallottak közülük a Gyermektanulmányi Társaságról? Hányan észlelték a szakmájukat fenyegető szociális nyugtalanságot, a lelkükért folyó politikai harcot? Hányan vettek részt a szakmai élet társas eseményeiben, vagy akár olvasták az azokról szóló híradásokat? Hányat érintett meg közülük az új, modern, gyermeklélektani megközelítésű nevelési szemlélet? Hányan követték munkájukban (tudatosan vagy akár kevésbé tudatosan) a gyakorlatias, cselekedtető iskola szellemiségét? Ezekre és az ezekhez hasonló kérdésekre sem statisztikai adataink, sem a vizsgált forrásokban ránk maradt információk nem tudnak választ adni. Azt reméljük azonban, hogy a fentiek alapján mégis megéreződik valami az 1911-es év tanítói szakmájának életvilágából, szellemiségéből és körülményeiből és hogy a huszonegyedik század elejéről a kései olvasó is talán kicsit ismerősen néz vissza erre a világra.

Jegyzet

(1) A tanulmány a T 032148 sz. OTKA-kutatás keretében készült, amely a magyar tanítóság huszadik századi társadalomtörténetének kutatására vállalkozott. A kutatás három alapvető – és a században több-kevesebb folyamatossággal megjelenő – forrásra épít: a népszámlálási adatokra és egyéb oktatási statisztikákra, a minisztérium hivatalos lapjának írásaira, valamint a közoktatással kapcsolatos minisztériumi jelentésekre. (A kutatás korábbi eredményeiről lásd Baska, Nagy, Szabolcs, 2001.) A jelen tanulmány ily módon része egy, a fenti témát átfogóan bemutató, készülő monográfiának.

(2) A statisztikai régiók a következő vármegyék tartalmazták: Duna bal partja: Árva, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turócz, Zólyom. Duna jobb partja: Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala. Duna-Tisza köze: Bács-Bodrog, Csongrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Budapest székesfőváros. Tisza jobb partja: Abauj-Torna, Bereg, Borsod, Gömör- és Kis-Hont, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén. Tisza bal partja: Békés, Bihar, Hajdú, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Szilágy, Ugocsa. Tisza-Maros szöge: Arad, Csanád, Krassó-Szörény, Temes, Torontál. Királyhágón túl: Alsó-fehér, Beszt-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely.

(3) Néptanítók Lapja. A továbbiakban: NL.

(4) A nyugtalan fiatal tanító nevét talán az is segítette megtartani a történelmi emlékezetben, hogy majdani veje, Ilku Pál, jó fél évszázad múltán az államszocialista korszak legbefolyásosabb művelődési minisztere lett.

(5) Az 1906–1919 között megjelent Lapnak egyébként – hasonló néven – két előzménye és egy folytatása is volt, utóbbit éppen az említett Czabán Samu fogja majd szerkeszteni a kárpátaljai Beregszászon, 1934 és 1936 között. (Báthory, Falus, 1997, III. k. 593.)

(6) Elnöke az a Nagy László (1857–1931), tanítóképző intézeti tanár, akiről már a lap 1901-es híradásai is megemlékeztek, mint a „gyermek-psychologia” tanítóképző intézeti tantárggyá válásának lelkes propagátoráról és mint az egyesületi élettal kapcsolatos vitákban szabadelvű véleményével kisebbségben maradó tanfőúról. (Baska, Nagy, Szabolcs, 2001, 84–103.) A Társaság e korszakbeli tevékenységéről lásd Répay-Ballai (1913).

(7) Nem tudjuk, milyen hatással volt az új tanterv a nem állami irányítás alatt álló képzőintézményekre, amelyekre közvetlen befolyása az állami irányításnak nem lehetett.

(8) Szlőjd (svéd): kézügyesség foglalkoztatás az iskolában. A svéd slöjd szó az emberi ujjak készségét, a kézügyességet fejezi ki. A svédek szlőjdje népművészeti meghatározottságú, s elsősorban iskolán kívüli munka. A

gyáripari fejlődés visszahatásaként indult meg. A proletáriátus jelentkező nyomorát a háziiparhoz való visszateréssel kívánták csökkenteni. Ezenkívül szociális motívumok is közrejátszottak, ugyanis e tevékenységgel a szülői felügyelettel nem rendelkező fiatalságot kívánták hasznos időtöltéssel elfoglalni 1858-ban. A mozgalmat a finn Uno Cygnaeus indította meg. A skandináv szlőjd különböző rendszerei már a 19. század utolsó évtizedeiben eljutottak Németországba, s ott megtermékenyítették a régi, más irányú munkaoktatási kísérleteket. A magyar pedagógusok érdeklődése a szlőjd iránt 1875 után indult meg. A szlőjd-oktatás jelentékeny hatással volt a magyarországi kézimunka-oktatásra (1905-ös népiskolai tanterv). (Részletek az 1979-es kiadású Pedagógiai lexikon megfelelő szócikéből – Nagy Sándor /1979/ IV. k. 181–182.)

Irodalom

- Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva (2001): *Magyar tanító, 1901*. Iskolakultúra-könyvek 9.
- Báthory Zoltán – Falus Iván (Főszerk.) (1997): *Pedagógiai Lexikon*. Keraban.
- Bölling, Rainer (1983): *Sozialgeschichte de deutschen Lehrer*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Gilicze János – Vigh Zoltán (Közread.) (1988) : *Návay Lajos politikai jegyzetei (1910–1912)*. Csongrád Megyei Levéltár.
- Guttenberg Pál (1905): Kézimunkatanítás. Slőjd a jövőendő népiskolában. *Új Idők*, 12. 269–270.
- Jászi Oszkár (1910): A tanító Magyarországon és a Nyugaton. *Új Korszak*, 1. 3–4.
- Jelentés, 1901.* (1902) Magyarország közoktatásügye az 1901. évben. Külön lenyomat „A m. kir. kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv” című, a m. kir. miniszterelnök által az 1897. évi XXXV. t. cz. 5. §-a értelmében az országgyűlés elé terjesztett műből. Budapest, Athenaeum.
- Jelentés, 1910.* (1912) Magyarország közoktatásügye az 1910. évben. Különlenyomat „A m. kir. Kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv” című, a m. kir. Miniszterelnök által az 1897. évi XXXV. t. cz. 5. §-a értelmében az országgyűlés elé terjesztett műből. Budapest, Athenaeum.
- Jelentés, 1911.* (1911) Magyarország közoktatásügye az 1911. évben. Különlenyomat „A m. kir. Kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv” című, a m. kir. Miniszterelnök által az 1897. évi XXXV. t. cz. 5. §-a értelmében az országgyűlés elé terjesztett műből. Budapest, Athenaeum.
- Kövér György (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris. 9–189.
- Lawn, Martin (1987): *Servants of the State. The Contested Control of Teaching, 1900–1930*. The Falmer Press.
- Mann Miklós (2002): *Budapest oktatásügye. 1873–2000*. Önkönet.
- Nagy Sándor (1979, főszerk.): *Pedagógiai lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Népszámlálás, 1900a.* (1906) A Magyar Korona Országainak 1900. évi Népszámlálása. 8. rész. Közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások. Az Athenaeum Irodalmi és nyomdai R. Trásulat nyomása.
- Népszámlálás, 1900b.* (1909) A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi Népszámlálása. 10. rész. Végeredmények összefoglalása. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal.
- Népszámlálás, 1910.* (1920) A magyar szent korona országainak 1910. évi Népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények 64. kötet.
- Répay, Ballai (szerk., 1913): *Az Első Magyar Országos Gyermektanulmányi Kongresszus naplója és a vele kapcsolatos kiállítás leírása*.
- Romsics Ignác (2002): *Magyarország története a XX. században*. Osiris.